

940.3

(497.01)

Г. Слов. Југославија

Библиотека

ДНОЈЕВИЋ

УБИСТВО АУСТРИСКОГ ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА ФЕРДИНАНДА

ПРИЛОЗИ ПИТАЊУ
О ПОЧЕТКУ СВЕТСКОГ РАТА

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА НАПРЕДАК
1923

ЧИЛД 1234/42
940.3 97.1

СТ. СТАНОЈЕВИЋ

10.-

УБИСТВО АУСТРИСКОГ ПРЕСТОНАСЛЕДНИКА ФЕРДИНАНДА

ПРИЛОЗИ ПИТАЊУ
О ПОЧЕТКУ СВЕТСКОГ РАТА

2649

БИБЛИОТЕКА
НЕСТВОРЕН
БЕОГРАД

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА НАПРЕДАК
1923

V Правила погодбова
Члан 36

Свак Устав свако однос у бивши
Члан 37

Устав са сваким је мого чином

Чланци Всеки члан је Устав

- 9 маја 1911.
Установљен
Уједињено илјадско
друштво
В. Ц. управа
-
1. Јанко Гајић
2. Јован Јаковљевић
3. Јован Јаковљевић
4. Јован Јаковљевић
5. Јован Јаковљевић
6. Јован Јаковљевић
7. Јован Јаковљевић
8. Јован Јаковљевић
9. Јован Јаковљевић
10. Јован Јаковљевић

Од истога писца:

1. Кад је умро краљ Радослав? 1894.
2. Прилоши библиографији Србуља. 1894.
3. О склопу Немањине биографије од Стевана Првовенчаног. 1895.
4. Извори Немањиних биографа. 1895.
5. Белешке о склопу Данилова Родословија. 1895.
6. Хронологија српских архиепископа по Данилову Родослову. 1895.
7. Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle. 1895.
8. Нешто о Јакшићима. 1901.
9. Гипотеза о славянскихъ заимствованихъ словахъ изъ германскаго. 1901.
10. Pipo Spano. 1901.
11. Српско име у западним крајевима. 1902.
12. Борба о наследство Баошино. 1902.
13. Византија и Срби. I. Балканско Полуострво до VII века. 1903.
14. Византија и Срби. II. Колонизација Словена на Балканском Полуострву. 1906.
15. Књиге и друго у старим српским записима. 1906.
16. Историја српскога народа. 1908, 1910^a, 1923^b.
17. Историја српскога народа за средње школе, I—II. 1908, 1910^a, 1919^a, 1921^a, 1922^b, 1923^c.
18. О Јужним Словенима у VI, VII и VIII веку. 1909.
19. Историја Босне и Херцеговине. 1909.
20. Борба за самосталност католичке цркве у Немањићкој држави. 1912.
21. Студије о српској дипломатици. I—XIV. 1912—1923.
22. Шта хоће Србија? 1915.
23. Бороба за духовное и политическое объединение Сербовъ, Хорватовъ и Словинцевъ. 1917.
24. Le problème Yougoslave. 1918.
25. Les relations Serbo-grecques. 1918.
26. La civilisation du peuple Serbe au moyen âge. 1918.
27. Le rôle des Serbes de Hongrie dans la vie nationale du peuple Serbe. 1919.
28. Histoire nationale succincte des Serbes, Croates et des Slovènes. 1919. (Српско издање 1920).
29. Држава Срба, Хрвата и Словенаца. 1921.
30. Војводина на Конференцији Мира. 1921.
31. Историски рад Стојана Новаковића. 1921.
32. Цар Душан. 1922.
33. Из српске прошлости. I. 1923.

У великој литератури о светском рату заузима питање о томе, ко је крив, што је дошло до рата, и ко га је изазвао, једно од првих и најважнијих места. О томе су питању писали сви, који су мислили да имају ма шта да кажу и ма какав прилог да даду историји највећег рата од када свет постоји.

По себи се разуме да у тој великој гомили података, рафлексија и закључака има врло много сувишног и неозбиљног, а пре свега субјективног, особито у списима оних, који су стварали и крејали догађаје у доба пред ратом. Сем тога, има доста факата, која могу послужити решењу питања о одговорности за рат, а која још увек нису позната, или бар нису доста позната.

Стога многе ствари још нису довољно утврђене и много што-шта, особито у питању изазивања и почетка рата, није још доста познато и објективно приказано.

У том погледу и сам догађај, који је непосредно дао повод за рат и од кога се мора поћи у приказивању самога рата, убиство аустријског престолонаследника Фердинанда, још увек није довољно осветљено и јасно приказано. У том акту, којим је почела велика трагедија човечанства, има још увек много непознатих и нејасних ствари, и о њему се још проносе и пишу фантасте неистине и износе погрешни податци.

Тако се и. пр. и у аустријским званичним актима, и после тога у целој ратној литератури стално износи тврђња, да је патриотско друштво Народна Одбрана главни иницијатор за убиство аустријског престолонаследника. То је међутим сасвим погрешно и нетачно. Народна Одбрана у тој афери

не само да није узела иницијативу, него она у опште није имала апсолутно никакве везе са целом том ствари.

Циљ је овога списка да изнесе и утврди нека факта и историску истину о њима, и то историску истину пуну и целу, у колико ми је она сада позната, а без икакве тенденције. Ја излазим пред форум науке са овим списом у јединој намери, да дам за историју рата објективне податке, који мени стоје на расположењу.

Као што је светски рат резултант мноғих, веома компликованих факата и фактора, тако је и убиство аустријског престолонаследника, ма да је у њему учествовало само неколико личности, у главном последица психичког расположења, које је владало међу Србима, због односа аустро-угарске монархије према српском народу у опште и према Србији посебице. С тога сам мислио, да приказ факата о самом убиству аустријског престолонаследника треба унети у оквир прилика, које су утицале да се образује психичко расположење, које је створило план о убиству престолонаследника Фердинанда и омогућило његово извођење.

Материјал, на основу кога је написан главни одељак у овој књизи, о убиству Фрање Фердинанда, добивен је већином од учасника у догађајима, који су овде приказани. То су махом бивши официри, који су учествовали у завери против краља Александра 1903 године, и после тога били чланови или противници тајног револуционог друштва „Уједињење или Смрт“. Сем тога добио сам података и од неких особа, којима је покојни ќенералштабни пуковник Драгутин Димитријевић, један од главни организатора атентата на аустријског престолонаследника, причао неке ствари о своме раду у тој прилици.

По себи се разуме, да податке, добивене и изнете овде, нисам примио без критике, нити их прихватио непроверене. Где није било могуће утврдiti истину, ја сам истакао своје сумње и објекције.

Могу рећи, да је у овом спису сваки факт и свака реч тачна и истинита, и да може бити потврђена.

Објективна истина изнета у овом спису, вероватно неће многима, — и овде и на страни, у оба противничка тabora, — бити пријатна, и она ће без сумње бити предмет жучних нападаја са свих страна. Али ово што је овде изнето, факта су и истина, и мене се наравно не тиче, да ли ће та факта, и да ли ће истина, приказана овде, бити пријатна и угодна или не, па ма коме то било.

Таких је људи било мало, али их је било. Међутим је и међу њима тешко било и једног, који је знао, да српско питање није тек онда постављено, и да оно није никнуло тек за време анексионе кризе, него да је оно у ствари постојало већ веома давно, још у доба, када то још нико није ни слутио.

* * *

Српски је народ у средњем веку имао своје слободне народне државе. У току друге половине XV века те су државе освојили и покорили Турци, и српски је народ пао у њихово ропство.

Национална и државна идеја била је у српском народу већ у средњем веку необично развијена, а у доба робовања под Турцима, национализам и тежња за слободом развили су се и удубили код Срба још много више.

Када је аустријска војска, крајем XVII века, почела потискивати Турке, и освајати покрајине, којима су они до тога времена владали, а које су биле насељене српским живљем, српски је народ оруженом устаничком акцијом помагао Аустријанце. Али када су Аустријанци потиснути од Турака, онда је са територије, коју је аустријска војска морала напустити, прешао знатан број Срба на територије, које су остале под аустријском влашћу. Ти српски досељеници добили су од аустријских царева посебне привилегије са великим повластицама. Они су на територијама, које су насељили, умножили тамошњи аутохтони, ранијим спорадичним миграцијама појачани, српски елеменат. Пресељавање Срба у Аустрију се после стереотипно понављало за време свих аустријско-турских ратова у току XVIII века.

На тај начин, дуж целе јужне границе хабзбуршке монархије налазила се велика маса српскога живља.

Срби су у Аустрији били добро примљени и фаворизирани од војних кругова због њихових рат-

I

Аустро-Угарска према Србији и српском народу.

Европско јавно мњење сазнало је да постоји неко српско питање тек за време кризе поводом анексије Босне и Херцеговине 1908/9 год. До тога времена европска је публика знала само да постоји мала српска држава, позната из ранијих времена са династичких скандала, са бесомучних партиских борби, са сталних криза, државних удара, преких судова, и т. д. Србија је била Европи најбоље и највише позната преко краља Милана, преко пијантне женидбе краља Александра и, особито, преко убиства краљевског пара 1903 год.

О неким другим идеалима Србије и српског народа, ван жеље за задовољењем инстинката, о њиховим тежњама и претенсијама, о врлинама, о радиности, о пожртвовању, о патриотизму, није направно нико ништа знао. И стога су енергичан отпор и готовост на све, који су се у Србији јавили поводом прогласа анексије Босне и Херцеговине, изненадили цело јавно мњење у Европи.

Људи, који су били кратковиди, сматрали су, да је све оно што је Србија радила за време анексионе кризе само циркуско неизбиљно изигравање, и да све то нема озбиљне садржине. Али они, који су боље и дубље гледали у ствари, видели су и осетили су, да је у акцији Србије у то доба било нечега више од обичних демонстрација, декламација и театралне позе. Они су онда већ наслућивали, да српско питање постоји, и да је оно постављено на дневни ред.

ничких способности. Али су они имали и других способности, због којих су аутохтони становници, Мађари у Угарској и Хрвати у Хрватској, особито спахије, гонили Србе и чинили им, на сваком кораку, велике сметње и неприлике. Јер Срби су били вредни и људи малих потреба, те су као земљорадници, занатлије и трговци успешно конкурирали старом становништву. Сем тога, почела је међу Србима своју акцију и католичка пропаганда, која је у раду да задобије Србе за своју веру, често употребљавала и насиљна средства.

Све то заједно створило је код Срба у хапсбуршкој монархији током XVIII века велико и дубоко незадовољство, које је стално расло, и изазивало сукобе и кризе. Потиштеност и борба за слободан развитак националне индивидуалности јачале су код њих отпорну снагу и снажиле љубав према својој народности. Колико је национализам код њих већ у то доба био развијен, види се по томе, што је отац модерне српске књижевности, Доситеј Обрадовић, у једној својој књизи, која је шест година пре велике француске револуције изашла у Лajпцигу, формулисао српски национализам онако, како се обично сматра да је национализам формiran тек после велике француске револуције.

У Аустрији су већ врло рано иочели страховати да Срби не предузму у држави акцију на политичком пољу, па су систематски потискивали Србе у свима правцима. Али је тај рад само још више јачао отпор Срба, снажио њихов национализам и повећавао њихову тежњу за слободом.

Свесни да се у борби против Турака немају на кога ослонити, сем на Аустрију, Срби под Турцима помагали су искрено сваку оружану акцију Аустрије. Али су они, који су у појединим моментима долазили под аустријску власт, били поступцима и радом аустријских власти брзо разочарани, и обичан је појав био у XVIII веку, да су Срби, који су желели да их аустријска војска ослободи турског ропства, и оружијом руком помагали њену

акцију по цену своје егзистенције, ускоро пошто је Аустрија завладала, почели бежати са аустријске територије натраг у Турску, уверени да ће им под Турцима ипак бити боље, и да су тамо мање гоњени него у Аустрији.

Услед незадовољства и разочарења, које је владало међу Србима у Аустрији, јавила се код њих већ врло рано мисао, да се они правој и пуној слободи, и националној и политичкој, не могу надати од Аустрије, него да своју националну егзистенцију могу себи осигурати само у својој слободној и независној држави. Наравно да је та мисао, — у доба када је пуне три четвртине српскога народа живело као потиштена бесправна маса у турском ропству, а једна четвртина под Аустријом, — била само фантаста идеја, која се могла јавити у глави само неколицине најпросвенијих људи. Маса народа је реалније гледала на ствари.

Незадовољна са Аустријом, она је почела упирати погледе на Русију, која је у то доба, у XVIII веку, све енергичније водила борбу против Турске, и све се више истицала као заштитник потиштених хришћанских народа на Балканском Полуострву. Наде и тежње Срба у том правцу сматрале су аустријске власти као гравитирање ван државе, — а то је у овом случају било тим опасније, што је Русија већ била озбиљан такмац аустријским претенсијама на Балкану, — и стога су оне енергично сузбијале све оно, што би могло ојачати везе Срба са Русијом.

Ако су већ тежње Срба за самосталношћу и њихове наде у Русију задавале аустријским државницима озбиљне бриге, те су бриге знатно порасле, када је првих година XIX века основана нова српска држава.

Јуначка борба српских устаника у Шумадији против Турака за оснивање слободне народне државе изазвала је необично одушевљење код свих Срба у Аустрији, и велики је број Срба, и од

интелигенције и од простог народа, прелазио у Србију, да помогне својима у њиховој борби за слободу. Тако су Срби из Аустрије од првих дана почели новој српској држави давати обилату, и моралну и материјалну и финансиску помоћ. Од тога доба су стално прелазили интелигентни Срби из Аустрије у Србију, тако да је број њихов у свима друштвеним слојевима и на високим местима у држави био увек врло велики.

Већ у то доба јавља се међу Србима у Аустрији егзалирана мисао, да Србија треба да ослободи, и то у кратком року, не само оне Србе, који чаме у турском ропству, него и Србе, који робују Аустрији. Та је идеја добила и свог реалног израза у покретима и устанцима, који у тај мах нису наравно могли имати никаквог реалног и позитивног резултата, али су јасно показивали аустријским државницима, да опасност од оснивања нове српске државе у моравској долини, не лежи само у томе, што она затвара Аустрији најприроднији и најлакши пут за продирање на Балканско Полуострво, него још више у томе, што та нова слободна држава може постати гравитациона тачка и привлачна снага за све Србе у хапсбуршкој монархији.

Та бојазан одредила је онда држање Аустрије према Србији и према српском народу у монархији, од тога времена па све до њене пропasti.

Уверени да је Србија на сметњи остварењу њихових планова и концепција, а сем тога у страху да ће Срби у монархији гравитирати Србији, аустријски су државници кроз цео XIX век потискивали Србе у монархији, а у спољњој политици, са врло незнатним изузетцима, који су трајали увек врло кратко време, радили су против Србије, шиканирали је, правили јој и ситне пакости и озбиљне сметње, и помагали у свима приликама и у свима правцима њене непријатеље.

Историја Срба у хапсбуршкој монархији у XIX веку, то је дуга и монотона борба, коју води

држава против својих поданика и поданици против своје државе.

Осobito је огорчена борба вођена између Срба и Мађара, који су од почетка XIX века почели себи присвајати и освајати све већа права и све већу власт у монархији. Национални полет, који се ускоро извргао у нетрпљив шовинизам, довоје је Мађаре, због њиховог насиљног рада на помађаривању, у сукоб са Србима, који су жилаво бранили своју народност. Тада сукоб изазвао је 1848 год. рат између Срба и Мађара. У том рату удружили су се, у борби против Мађара, Срби и Хрвати, и том је приликом јасно манифестована њихова заједница и идентичност њихових интереса. Сем тога, у тој су борби узели учешћа и многи Срби из Србије, који су у великој маси прешли у помоћ својој браћи, и храбро се с њима борили против Мађара.

Таке прилике стварале су стално злу крв код Срба, и у монархији и у Србији, против Аустрије, особито против Мађара. Читаве генерације српског народа васпитане су у тој сталној борби и однеговане су у мржњи према држави, која им је била непријатељ.

Срби у Турској, где су прилике током XIX века биле све горе и стање све несносније, тежили су да се ослободе турског ропства, и очекивали су то ослобођење од Србије. Срби у Аустрији били су нездовољни својим стањем и положајем, и водили су борбу против државе. Али се они нису више надали ослобођењу од Србије, као у почетку, јер су видели, да је Србија још и сувише слаба да изврши свој задатак и само према Србима у Турској, а на озбиљан рад у томе правцу у Аустрији, није се наравно могло ни помишљати. Онда се код Срба у Угарској формирала магловита и нејасна мисао, да ће им ослобођење доћи од Русије, — како и на који начин, о томе они нису давали себи рачун.

У другој половини, а особито у последњој четврти XIX века, настало је као неко затишје у на-

ционалној борби српског народа. У монархији су вођене борбе око уставних слобода, а у Србији су почеле бесомучне уставне борбе, које су паралисале сву државну снагу и, уз друге неугодне ствари, убиле сваки углед Србије, и у Европи и код Срба у монархији. Сем тога, у то је доба дошло до ошtre заваде између Срба и Хрвата, коју је Аустрија систематски помагала.

Али је и у то доба у целом српском народу била жива латентна снага националног духа, који је тежио за слободом и јединством. У Аустрији се то знало и осећало, и стога су власти у монархији, и у то доба затишја националне акције, потискивале и гониле Србе.

Прилике су се међутим у свима правцима знатно промениле првих година XX века, особито после доласка на престо краља Петра (1903).

У Србији су тада једним махом била решена питања унутрашње потпуне слободе, парламентаризма и праве демократије, и Србија се сва предала економском снажењу и демоктарском уређивању. Национална питања су била опет постављена на дневни ред. Полет и грозничав рад осећао се свуда. Свуда се јављала и избијала је на површину латентна снага, са елементарном силом, свуда се почeo осећати снажан економски, културни и национални рад. И свуда су се одмах видели утицаји и последице новог живота. Почек је жив рад и спремање у свима правцима. Особито је био интенсиван национални рад, рад на зближењу Срба са Бугарима и, особито, са Хрватима. Држали су се састанци и конгреси омладине, новинара, уметника, интелектуалаца, на којима је одушевљено говорено о заједници и заједничким интересима Срба, Хрвата и Бугара. Свуда се и све више осећало, да је настао велики обрт у јавном мињењу, и да се духови спремају за озбиљну и велику акцију.

У Аустрији се тај покрет, та ренесанса у духовима српског и хрватског народа, пратила врло пажљиво и врло озбиљно. Тамо се брзо увидело

и оценило, да је цео тај покрет, и ако не директно, у основици својој управљен против интереса хабсбуршке монархије, и аустријски државници били су решени, да предузму озбиљне кораке против те струје национализма и слободе, која је свакога дана све више отимала маха. И тако су онда аустро-угарске власти предузеле енергичне репресивне мере против Срба у монархији, а влада хабсбуршке монархије почела је шиканирати српску државу на разне начине.

У низу тих мера, предузетих против Србије, био је и царински рат, којим је аустро-угарска влада мислила да ће, ако не уништи, а оно бар знатно ослабити, економску и финансиску снагу Србије. Међутим је царински рат имао баш сасвим обратно дејство. Србија је, истина тешко и са скупим жртвима, али са успехом издржала неједнаку борбу, а тај је успех дигао самопоуздање народа у Србији и углед Србије у очима Срба и Хрвата у Аустро-Угарској. Али је значај царинског рата особито у томе, што је тај поступак аустро-угарске владе према Србији још више огорчио цео народ против монархије, и одушевио га за борбу за еманципацију од аустријског економског притиска.

Ускоро после тога дата је Србији прилика да почне борбу са Аустро-Угарском и на политичком пољу. Проглас анексије Босне и Херцеговине (1908) значи у политичком погледу још већи прелом у односима између Србије и Аустро-Угарске, него царински рат на економском пољу.

Анексија Босне и Херцеговине изазвала је велику и тешку кризу, којом је почeo низ великих догађаја, завршених у светском рату. За време анексије кризе први пут су се европске државе поделиле у два велика тabora, који ће после неколико година као непријатељи водити најкрвавији рат у историји човечарства.

На глас о прогласу анексије Босне и Херцеговине узбудило се јавно мињење у Србији. Србија је већ тешко примила факт да је на Берлинском

конгресу Аустро-Угарска добила мандат да привремено окупира Босну и Херцеговину, које су биле насељене претежно српским живљем, и због којих је Србија водила два рата са Турском. Али се српски народ тешко, да је власт Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини само привремена, и да ће се питање Босне и Херцеговине кад-тад ипак решити у корист Србије и српског народа. Проглас анексије уништио је те наде, које су почивале више на платонским жељама, него на реалним рачунима и подлогама. Па ипак, ма да стварно није ништа био изгубио, српски народ у Србији протестовао је енергично против прогласа анексије, као да му је тиме узето нешто, што је било његово.

Јавно мњење у Европи сазнало је онда први пут да Србија положе право на неке покрајине, које припадају хабсбуршкој монархији, а публика се чудила, особито у државама непријатељски расположеним према Србији и српском народу, како се Србија може опирати поступку једне велике сile, и шта се ње управо у опште тиче питање Босне и Херцеговине.

Међутим Срби у опште и специјално Срби у Србији видели су у прогласу анексије Босне и Херцеговине са разлогом један акт Аустро-Угарске уперен директно против Србије и њених интереса. Тим је чином требало за сва времена уништити у српском народу сваку наду на ширење у том правцу, и једним енергичним гестом, управљеним против Србије, ослабити углед, који је она, својим радом последњих година, почела опет стицати.

Када су аустро-угарски државници решили да прогласе анексију Босне и Херцеговине, они су свакако знали, да ће тај чин Србија сматрати као поступак учињен против ње, али се нису надали, да ће она у том питању показати тако јак отпор.

Тај отпор је међутим био сасвим природан. У Србији је у последње време било накупљено много моралне и материјалне снаге, цео је српски народ био огорчен на злу судбину, која га је гонила, и

на своје мане и недостатке, који су му убили сваки углед у свету и начинили га објектом подсмеха и презирања. Анексиона криза била је за Србе јак удар, али он их је протресао и освестио, те су се прибрали и у огорченом отпору стали на браник својих права и своје егзистиције.

Енергичан отпор Србије прогласу анексије био је олакшан и подржаван фактом, да су и велике сile, противнице Аустро-Угарске и Немачке, особито Русија и Енглеска, сматрале, да проглас анексије Босне и Херцеговине показује агресивну тежњу Аустро-Угарске на Балканском полуострву, па сустале одмах уз Србију и помагале је у њеној акцији.

Кад се криза у пролеће 1909. год. била сувише заоштрила, она је изненада решена тиме, што су сile, које су биле уз Србију, под пресијом Немачке, морале попустити, и Србија је морала дати декларацију, којом је изјавила, да прогласом анексије Босне и Херцеговине њезина права нису тангирана, и дати обавезу, да ништа неће предузимати против аустро-угарске монархије.

Ако је већ проглас анексије сило огорчио српски народ, изнуђивање оваке изјаве морало је то огорчење само још знатно појачати, и још јаче отворити јаз између Аустро-Угарске и Србије и српског народа.

Огорчење против Аустро-Угарске и њенога рада било је у целом српском народу у тај мах тим веће, што су аустро-угарске власти, пред сам проглас анексије, покренуле неколико велеиздајничких парница, похапсили велики број угледних Срба у монархији и извели их пред суд због велеиздаје, која ни у једном случају није могла бити доказана. Олтужбе о велеиздаји биле су засноване на лажним исказима и на лажним документима, као што је то на суду утврђено. Међутим су репресивне мере против Срба настављене и после решења анексије кризе, и гоњење Срба није престајало. Аустро-Угарска је и после тога наставила енергично борбу

и против својих поданика Срба, и против српске државе.

Тако су проглас анексије Босне и Херцеговине, криза, која је услед тога настала и њено насиљно решење, изазвали велико огорчење у целом српском народу против Аустро-Угарске, и заоштирили до крајности односе између Србије и хапсбуршке монархије. У српском народу, особито у Србији, сматрало се, да је Аустро-Угарска главни непријатељ Србије и српског народа, да она ради на томе, да Србију економски и политички потчини свом утицају, и да уништи њену економску и политичку слободу. Догађаји, који су настали после тога, и поступци аустро-угарске владе, стално су појачавали нерасположење и огорчење Србије и српског народа против хапсбуршке монархије и снажили уверење, да Аустро-Угарска ради на томе, да уништи Србију и српски народ.

II.

Балкански ратови

После решења анексионе кризе и изнуђене изјаве Србијине, односи између Аустро-Угарске и Србије не само да се нису поправили, него су постали још гори. Цео српски народ, особито онај у Србији, осећао се оштећен и понижен поступком Аустро-Угарске, и његово је нерасположење према хапсбуршкој монархији стога само још порасло. То нерасположење још је више појачавала аустро-угарска влада гоњењем Срба у монархији и сталним шиканирањем Србије, које ни после решења анексионе кризе није престало.

С друге стране, ма да је анексионе криза неповољно решена за Србију, ипак је цео развој кризе и све оно, што се за то време догађало у Европи и у Србији, дигло самопоуздање у целом српском народу. Пре свега, за време анексионе кризе показао је народ у Србији необично много патриотизма, и онда се први пут могла видети и осетити његова морална и материјална снага и његова готовост за пожртвовање. Затим, осетило се да је Србији и српском народу пошло за руком да у Европи постави српско питање, и ако не у целом његовом обиму, и постало је јасно, да је решење тога питања везано за решење великих европских питања, која су се све у већој мери гомилала и све више мутила хоризонат међународних односа у Европи.

За први мах изгледало је и српским државницима и државницима сила, чији су интереси били

vezani za interesе српског народа, да је најважнија ствар спречити даље продирање Аустро-Угарске на Балканско Полуострво. Онда је бачена парола: Балкан балканским народима, и почео је жив рад на стварању балканске лиге са Турском на челу, чији би задатак био, да чува Балкан од страног завојевања.

У рад на остварање тога плана утрошено је, у прво време после анексионе кризе, дosta труда. Али покушај није успео. Србији је наравно највише ишло у рачун да се план балканске лиге изведе. На тај план била је пристала чак и Бугарска, која је сматрала, да је своје везе са Аустро-Угарском, проглашењем своје независности заједно са објавом анексије, до краја искористила, и да сада може своју политику кренути другим правцем, и у друштву са Турском спречавати даља страна завојевања на Балкану. Али са Турском је ишло тешко. Младотурци су били и сувише везани са Немачку, и сувише под утицајем Немаца, да би могли ући у комбинацију, која би, ма и индиректно, била управљена против немачких интереса. Уз то су Младотурци у то доба почели спремати насиљну отоманизацију у држави, што их је неминовно морало довести у сукоб са Бугарима, Грцима и Србима.

Тако су се прилике почеле развијати у правцу противном оном, што су га замишљали творци балканске лиге. Замишљена да буде оружје против Аустро-Угарске са Турском на челу, лига се извргла у савез балканских хришћанских држава против Турске.

При склапању тога савеза, српски су државници још увек у првом реду мислили на одбрану од агресивних тежњи Аустро-Угарске, те су сматрали као главне и за себе најкорисније оне одредбе у уговору, по којима је Србија имала да добије од Бугарске помоћ у случају српско-аустријског рата. Али је бугарским државницима та тачка у уговору била споредна, и они на извршење те своје обавезе нису озбиљно никада ни мислили.

Њима је главна била обавеза Србије за рат против Турске. Стога је Бугарска делимице створила, а делимице радо прихватила нову ситуацију, чим је постало јасно, да од балканске лиге са Турском на челу неће ништа бити.

Када је dakле та комбинација дефинитивно пропала, и кад је створен балкански савез, Бугарска је почела радити на томе, да изазове рат балканских хришћанских држава против Турске. Прилике у Турској и рад Младотурака ишли су том плану на руку. Стање хришћанског становништва у Турској бивало је из дана у дан све горе и све теже. Уз друга зла дошло је сада и једно ново: насиљно отоманизирање. Сем тога, почели су се Младотурци, под утицајем Немачке и по њеним инструкцијама, војнички врло живо спремати.

Под утиском свих тих факата, јавно мњење у Бугарској тражило је, да се турско питање реши. Бугарски државници су се, под утицајем јавног мњења, морали решити да нешто предузму у том погледу. Али су они врло добро знали, да је Бугарска сама веома слаба да изврши тај задатак, па су стога потражили везе са осталим хришћанским државама на Балкану, у првом реду са Србијом. Невоља је dakле натерала Бугарску у тај мах, да тражи савез са Србијом и осталим хришћанским државама и да чини уступке. Тако је дошло до балканског савеза, а последица тога савеза био је први балкански рат (1912—3 год.).

Државе пријатељски расположене према балканским савезницама, нарочито су вешто дипломатски маневрисале да Аустро-Угарску обавежу на неутралност. Али је аустро-угарске државника више него та умешност одржало у неутралности уверење, да ће српска војна снага према Турској бити слаба, и да српска војска или неће имати никаквог успеха, или ће показати сасвим незннатне успехе, који неће одговорити учињеним жртвама. Било је истина извештаја, који су обраћали пажњу на добру материјалну спрему и на одличан морал

у српској војсци, али је аустрички ќенералштаб био дубоко уверен, да су ти извештаји нетачни, и да се српска војска ни у ком случају са турском неће моћи мерити.

У аустро-угарским меродавним круговима сматрало се у осталом, да српско-турски рат може Аустро-Угарској само користити. Ако Србија буде потучена, то ће знатно ослабити њен престиж и изазвати финансиске и друге тешкоће у држави, а ако буде и имала неког успеха, изаћиће из рата свакако знатно заморена и ослабљена. Изгледало је вероватно да ће Србији у сваком случају бити потребна помоћ Аусто-Угарске, а она ће, одморна и неистрошена у рату, бити у знатно бољем положају према Србији, но што је дотле била.

Така су резоновања определила аустро-угарске државнике не само да радо прихвate мисао о неутралности, него и да у почетку рата равнодушно приме изразе одушевљења за Србију међу Србима у монархији, и да дозволе слободно прелажење и слање помоћи у Србију.

Али су се погледи и расположење у меродавним круговима у Аустро-Угарској убрзо променили. Велики елан, необична материјална и морална снага и неочекивани успеси српске војске, забринули су озбиљно аустро-угарске државнике. Они су већ после кумановске битке били на чисто са тим, да је Србија у војничком погледу постала озбиљан фактор, са којим се мора рачунати. Њима је било одмах јасно, да овај рат не само да неће ослабити Србију, него да ће, на против, дићи њено самопоуздање, и да ће подићи дух и вољу за борбу код Срба у монархији. Тада покрет могао је сада бити тим опаснији, што су се у то доба Србима били придружили и Хрвати, а и међу Словенцима се почeo осећати све живљи покрет у томе правцу.

Стога је Аустро-Угарска, одмах после првих успеха српске војске, променила своје држање, и према Србији и према Србима и Хрватима у монархији. Својим поданицима је почела бранити

прелаз у Србију и слање помоћи, а против Србије предузела је низ мера, којима је требало паралисати успехе Србијине. Она је енергично радила на томе, да се створи посебна албанска држава, и да она добије што већи обим на рачун Србије и Црне Горе, да Србија не добије излаз на море и да Црна Гора не добије Скадар, и изазвала је, без потребе и без разлога, Прохаскину аферу, којом је хтела, због тобожњих насиља, учињених конзулу Прохаски у Призрену, за која се доказало да су била од почетка до краја измишљена, изазвати сукоб са Србијом.

По себи се разуме, да је све то у великој мери појачавало нерасположење Србије и српског народа према Аустро-Угарској, и све је више освајало уверење, да је Аустро Угарска прегла да уништи Србију и српски народ.

Тада Аустро-Угарске против Србије и српског народа имао је међутим сасвим обратно дејство од онога, што су га аустро-угарски државници хтели изазвати својим поступањем. Место да Србију и Србе умире, они су их узбунили, место да их заплаше, они су их раздражили, место да убију у њима вољу за борбу, они су је појачали. Тако је, услед свега тога, заоштрено између Аустро-Угарске и Србије и српског народа после првог балканског рата постала знатно већа, но што је била до тога времена.

Ту је заоштреношт још много више повећао други балкански рат. Аустро-Угарској дипломатији остала је после првог балканског рата још једна нада, да ће престиж Србије, који се у првом балканском рату био необично дигао, моћи бити поколебан и умањен, и да ће њено самопоуздање и издање Срба у монархији у њу моћи бити сломљено у уништењу.

После првог балканског рата настало је спор између Бугарске с једне, и Србије и Грчке с друге стране, око поделе земаља, које је Турска имала да уступи савезницима. Настала је озбиљна опасност

да због тога не дође до сукоба између Бугарске и њезиних савезника. Аустро-Угарској је наравно ишло у рачун да Бугарска добије што више, а Србија што мање освојених земаља. Због тога је њена дипломатија подржавала Бугарску у њеном негативном држању у питању о подели освојених територија, и, — тако се у Србији и у опште у српском народу веровало, — гурала је Бугарску у рат против Србије, уверена у знатну надмоћ бугарске војске према српској.

Бугарска је, као што је познато, без објаве рата напала Србију и Грчку. Аустро-Угарска штампа је, по упутству меродавних фактора, почела, чим су се отворила непријатељства, доносити извештаје о великом успесима бугарске и о тешким поразима српске војске.

Али ни овај рат није испао онако, како су то у Аустро-Угарској желели: Бугарска је војска била потучена, и Бугарска је морала тражити мир.

За време преговора о миру у Букурешту, и после тога, кад је покренуто питање о томе, да ли уговор, који је склопљен у Букурешту, треба подврди и евентуално ревизији вишег форума великих сила, Аустро-Угарска се енергично заузимала за оно, што је било у супротности са интересима Србије и српскога народа. А баш онога дана, кад је потписан мир у Букурешту, Аустро-Угарска је, како се доцније сазнало, известила Италију званично, да ће напasti Србију, и само енергичан протест Италије и страх од опште конфлаграције спасли су у тај мах Србију од аустро-угарског нападаја.

Месец дана после после тога напали су Арнаути на српску територију, — у Србији су наравно сви били уверени, да је и то било по наговору Аустро-Угарске, — те је Србија била приморана да мобилише један део своје војске за борбу против њих. Али када је српска војска сузбила Арнауте, и у борби са њима прешла на њихову територију, онда је Аустро-Угарска предала Србији ултиматум, са захтевом, да одмах напусти албанску територију, иначе ће огласити Србији рат. Српска је влада на-

равно одмах повукла војску из Албаније, али су сви поступци све више кварили већ и иначе сасвим загушљиву атмосферу.

Ускоро после тога, Аустро-Угарска је, откупом акција оријенталних железница, хтела начинити нове неприлике Србији и изазвати с њом сукоб, али јој то ни овога пута није пошло за руком.

После два тешка рата, са Турцима и са Бугарима, који су Србију коштали врло великих жртава, цео народ и цело друштво у Србији искрено су желели што дужи и што дубљи мир. Та жеља се јавила не само из потребе да се земља и народ опораве од великих губитака и да накнаде материјалну штету и губитак у људима, него још много више због тога, што се знало, да су области које је Србија добила из турских руку, запуштене, занемарене и заостале у сваком погледу, те да треба да прође много времена и да треба уложити веома много и моралног и материјалног капитала, да се оне у економском, финансиском, културном и националном погледу изједначе са Србијом. Из заморености после два рата и из овог уверења створена је била у целом народу искрена жеља да се мир пошто-пото одржи.

Због тога је српска влада у то доба, и по свом дубоком и искреном уверењу, и под утицајем целог друштва у Србији, не само давала стално званична и јавна уверавања у томе правцу, него је непрестано за све време, које је протекло од букурешког мира до светскога рата, чинила све могуће концесије и уступке Аустро-Угарској, и попуштала јој у свима питањима, у колико она нису дирала животне интересе или независност Србије. Особито је Србија била вољна да чини економске концесије Аустро-Угарској, која је, услед издатака за време разних криза последњих година на војну спрему и друге потребе, све више долазила у економску и финансиску кризу.

Аустро-угарска влада је према томе објективно имала пуно разлога да буде задовољна са држањем

и радом српске владе и српских званичних кругова. Али је њу са друге стране с разлогом морало бацити у бригу расположење целога друштва код Срба, Хrvата и Словенаца у монархији.

После великих успеха, што их је показао српски народ у Србији и српска војска, завладала је Србима, Хrvatima и Словенцима у хапсбуршкој монархији психоза егзалираног национализма. Услед пикана, што их је Аустро-Угарска чинила према Србији, и услед притиска и реакције против националних елемената у самој држави, мржња Срба, Хrvата и Словенаца према монархији дошла је у то доба у кулминациону тачку.

Али нису само национализам и национална идеја утицали на Србе, Хrvate и Словенце, да зајеле да изађу из оквира државе, која их је национално потискивала и гонила, и њих није само то определило да упру своје погледе у слободну српску државу, у нади да ће им отуда доћи спас и ослобођење.

Још су била два момента, који су знатно утицали на стварање таког расположења код Срба, Хrvата и Словенаца у Аустро-Угарској,— политички и економско-финансиски. Поређење прилика у Србији и у Аустро-Угарској у оба та правца ишло је и сувише јако у корист Србије, а на штету хапсбуршке монархије.

У Аустро-Угарској је у главном владала феудна аристократија, у Србији је владао потпун демократизам, и поданицима државе, која је била уклопљена у сваком погледу у давно укаупљене форме, и којима је све што је било ван њих самих, било нејима приступачно, импоновала је лежерност, са којом је у Србији сваки сељак опћио са краљем и са министрима. Парламентаризам је у Аустро-Угарској био само форма без садржине, у ствари народ није имао никаквог учешћа у решавању ни својих личних, а камо ли државних послова, и грађани су стварно били готово без политичких слобода. У Србији је међутим владао модерни парламентаризам

и пуна демократија, и народ у хапсбуршкој монархији са разлогом је имао уверење, да снага Србије, показана у последњим ратовима, лежи управо у томе, што је народ политички слободан, и што узима учешћа у свима државним пословима.

Уз то је дошао још један веома важан момент: економско-финансиски.

Услед готово сталних политичких криза и сукоба последњих година, који су тражили велике издатке за позивање резерви под оружје и за набављање војног материјала, Аустро-Угарска је доловала финансиски у све тежи положај, јер су велики војни издатци далеко премашали њену финансиску и економску снагу. Дефицит је истериван повећањем разних пореза, који су све више тиштали становништво.

Међутим су и у том погледу прилике у Србији биле много боље. Финансије су биле сасвим срећене, а порези, и после два рата, нису дизани; народ је био у благостању, економски напредак осећао се свуда. Особито је добро живео у Србији сељак, који је плаћао сасвим незнатну порезу. Наравно да су Срби, Хrvati и Словенци у Аустро-Угарској били склони да и ту разлику протумаче тиме, што је у Србији сам народ свој господар, што се држава у првом реду брине за своје поданике, и што народ слободно врши контролу над државним издатцима.

Тако је у Аустро-Угарској цео народ Срба, Хrvата и Словенаца био веома нездовољан, и национално и политички и економски. Он је у држави имао само дужности, а никаквих права, и био је гоњен од своје рођене државе. И што је најважније, прилике су у сваком погледу бивале све горе, и Срби, Хrvati и Словенци гледали су у држави, чији су били поданици, свог највећег непријатеља. С друге стране, они су налазили да у слободној народној држави, у Србији, влада потпuna национална и политичка слобода, да је тамо народ господар у својој држави и да економски напредује. Уз то је

Србија сада привлачила и мањом славе, добивене у прошлим ратовима.

Така ситуација створила је нервозно и нестрапљиво расположење међу духовима у опште, а у првом реду, као што је природно, међу омладином, увек и свуда готовој, да у егзалтираном одушевљењу, љубави или мржњи, пређе границе разумног пресуђивања и оправданих поступака. У Аустро-Угарској се после балканских ратова осећало грозничаво врење. Док је свак народ у Србији искрено желео мир, омладина у монархији хтела је акцију, она је хтела што пре излаз из тешке ситуације, у којој су се Срби, Хрвати и Словенци у Аустро-Угарској налазили, и која је свакога дана бивала све гора. Репресивне мере, које су аусто-угарске власти против омладине предузимале, само су је још више појачавале у њезиној вољи за акцијом.

Тако расположење духова у монархији створоило је могућност образовања једне групе младића у Босни, која је решила да убије аустријског престолонаследника Фердинанда, јер је сматрала њега за главног противника Србије и српског народа.

III.

Немачка и Србија.

Немачка је до почетка XX века у Србији имала директно врло мало интереса. Немачки су државници у осталом то увек истицали и показивали. Познате су у том погледу и често помињане изреке Бизмаркове, да он за цело балканско питање не би дао ни кости једног померанског војника, и да он депеше немачког посланика у Цариграду у опште не чита.

Али су се држање и погледи званичне Немачке од почетка XX века у том погледу почели мењати. Све јаче улажење Немачке у вртлог светске политике, њена тежња за економском експлоатацијом турских покрајина, особито у Малој Азији, њена тежња продирања на исток, и брига за снагу и за одржање Аустро-Угарске, — све то заједно гонило је Немачку да обрати више пажње на Србију.

Положај Немачке према Турској и према Аустро-Угарској постао је за време анексионе кризе необично тежак и деликатан. Немачка је базирала сву своју источну политику, која је за тај мах била у главном економска, на добром и пријатељским односима са Турском, а Аустро-Угарска је, с друге стране, у то доба била једина сила, на коју је Немачка у озбиљном случају могла сигурно рачунати. Стога је немачка политика морала тежити, да одржи, не само она сама, добре односе са Аустро-Угарском и са Турском, него и да њих две буду у што бољим односима међу собом. У том погледу проглас анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, — који у политичком погледу није ништа

мењао, а довео је хапсбуршку монархију у оштар сукоб са Турском, без стварне потребе и позитивне користи, — поставио је Немачку у незгодан и тежак положај према Турској. Требало је много труда и напора и много дипломатске вештине и окретности, па да се уклоне све незгодне последице, које је проглас анексије могао имати за немачко-аустро-угарске или за немачко-турске односе.

За време кризе, коју је изазвао проглас анексије, морала је Немачка обратити више пажње и на Србију, која је у тој прилици заузела онако енергичан став против Аустро-Угарске, и тиме постала важан фактор у кризи, која је месецима држала у великој напрегнутости целу Европу. Немачка је у тај мах заузела наравно становиште против Србије, и у првом реду њеној је енергичној интервенцији у Петрограду имала да захвали Аустро-Угарска, што је анексиона криза решена у њену корист, и што је Србија натерана да падне на колена.

Али је чудновато, да се у Србији и у целом српском народу није у тај мах осећала никаква мржња ни анимозност према Немачкој, и као да нико није био љут на Немачку, и ако је баш она решила питање о анексији на штету Србије, и највише допринела њеном понижењу. На против, у Србији је и у целом српском народу, и у то доба било добра симпатија за Немачку. Ма да се добро знато каква је политика немачког царства према истоку, и за њене агресивне, и то, како је бивало све јасније, не само економске, намере у томе правцу, и ма да је било све очигледније, да је Аустро-Угарска само експонент и претходница Немачке у њеним тежњама за продирање на исток, — ипак се у Србији, и после решења анексионе кризе, није смарало да је Немачка велик и опасан противник Србији и српском народу.

Држање Немачке после анексионе кризе утврдило је међутим још боље и јаче њене везе са Србијом. У Србији је велико огорчење против Аустро-Угарске, које је узело маха после анексије,

добило свога израза, међу осталим, и у систематском потискивању аустро-угарске robe са српских тржишта. Трговци из Немачке су одмах смишљено и енергично почели радити на томе, да у том погледу они у Србији замене своје савезнике. Њима је то врло лако полазило за руком, благодарећи симпатијама и добром гласу, који су уживали, повољним условима за плаћање, које су нудили, и предусретљивости да се прилагоде укусу и потребама потрошача. Непријатно расположење, које је тај рад изазвао у трговачким круговима у Аустро-Угарској, није могло утицати на званичне односе Аустро-Угарске према Немачкој, особито у тај мах, кад су још и сувише свежи били утицији великих услуга, што их је Немачка учинила Аустро-Угарској у анексионој кризи. Као што незгодан положај, у који је Аустро-Угарска прогласом анексије довела Немачку према Турској, није утицао на немачко-аустро-угарске односе, тако на погоршање тих односа није утицало ни то, што су Немци после анексионе кризе систематски и све више потискивали аустро-угарску robu са српских пијаца.

Према до сада познатим и објављеним документима није довољно познато, како се Немачка држала према плану и раду на остварењу балканског савеза са Турском на челу. Сvakако се она у том питању држала резервисано, јер она ни у ком случају није могла рђаво проћи: Што је тиме могао губити један њен савезник, Аустро-Угарска, добио би други, Турска.

У тежи је положај дошла Немачка, кад се у септембру 1911. године и други члан тројног савеза окренуо против Турске, кад је Италија огласила Турској рат. Још тај рат није био завршен, кад је, после равно годину дана, почeo рат балканских хришћанских држава против Турака. Немачка се тим поводом опет нашла у тешком положају, јер је имала тесних пријатељских веза у оба непријатељска тabora. Држање Немачке било је ипак тако вешто удешено, да она ни овом приликом није изгубила пријатељство и поверење ни једне стране.

Још веће искушење настало је за немачку дипломатију, кад је почeo други балкански рат, кад је Бугарска напала Србију и Грчку, и, особито, кад је у акцију против Бугарске ступила и Румунија, која је била у савезу са Немачком, Аустро-Угарском и Италијом.

Али док је немачка дипломатија до тога времена могла вешто да лавира у супротним интересима својих пријатеља и савезника, она је поводом уговора о миру у Букурешту, морала изаћи из резерве, и заузети у спору међу балканским државама сасвим одређено становиште.

Бугарска је у другом балканском рату побеђена, и њени противници су јој у Букурешту диктирали мир. По себи се разуме, да је у том уговору о миру Бугарска рђаво прошла. Аустро-Угарска је, од почетка сукоба међу савезницима, због Србије, држала одлучно страну Бугарској. Кад је видела, како је њен штићеник у уговору о миру рђаво прошао, она је поставила захтев, да се одредбе букурешког мира, подвргну санкцији и евентуалној ревизији великих сила. Знало се, да ће се Русија, Француска и Енглеска противити том захтеву Аустро-Угарске. Вероватно је било да ће уз њих пристати и Италија. И овом приликом могло је, као што је био случај неколико пута последњих година, предсудно бити држање Немачке. Немачка је у овај мах имала да бира између Аустро-Угарске и Бугарске с једне, или Румуније, Грчке и Турске с друге стране, и она се решила за ову другу страну, јер је сматрала да је она претежнија и за њу важнија. У познатој депеши немачког цара после букурешког мира истакнуто је, да Немачка сматра, да су одредбе букурешког мира дефинитивне. Тиме је питање о ревизији дефинитивно било скинуто са дневног реда. Аустро-Угарска дипломатија претрпела је тежак неуспех.

Предвиђајући можда тај неуспех и уверена у велику опасност, која може за њу настати после Србијина два успешна рата и великог националног

одушевљења, које је услед тога обузело све Србе, Хрвате и Словенце у монархији, Аустро-Угарска је, као што је поменуто, на сам дан потписа букурешког мира, известила Италију, да ће напasti Србију. Да ли је известила о томе и Немачку, и какав је одговор с те стране добила, није познато, али је вероватно, да је одговор и с те стране, као и од стране Италије, био негативан.

Немачка је своје становиште у питању ревизије букурешког уговора заузела у корист савезника а против Бугарске, наравно због Румуније и Грчке, а никако због Србије. То се у Србији врло добро знало. Али је ипак држање Немачке испало директно у корист Србије, и стога су симпатије за Немачку после букурешког уговора у Србији знатно порасле.

То расположење употребили су немачки трговци, индустрисац и предузимачи да, помоћу званичних претставника Немачке, почну систематски и енергично потискивати аустро-угарску робу са српских пијаца, још јаче, но што је то до тада учињено.

Она година дана, од потписа букурешког мира до почетка светског рата, била је у Србији у знаку силне немачке економске пенетрације. Индустриска трговина Србије која се, после рата у јаком полету, почела необично развијати, окренула се била готово сва ка Немачкој. А све је то ишло у првом реду на рачун аустро-угарске трговине и индустрије. У Србији су са такм развитком ствари и прилика били врло задовољни, и сви су сматрали, да се отвара нов период интимних и срдачних, не само економских него и политичких, односа између Србије и Немачке. Ни Немачка ни Србија нису имале рачуна да те односе ремете и кваре. И ти су односи остали, са стране Србије а, како по свему изгледа, и са стране Немачке, у истом положају све до почетка светског рата.

У том погледу није на Немачку могло, како изгледа, утицати свеколико настојање аустро-угарских државника, да увере меродавне факторе у

Немачкој, како Србија претставља опасност по егзистенцију хапсбуршке монархије, и да се из Србије с планом ради на томе, да се Аустро-Угарска уништи. Немачка је, и после букурешког мира, ишла у односима према Србији својим путем, и наставила је према њој своју политику економске пенетрације, на рачун свога савезника.

Када је код меродавних фактора у Немачкој у том погледу настао преокрет, и под каквим утицајима, — да ли под утицајем уверења, да треба спасавати Аустро-Угарску од Србије, или под утицајем погледа на општу светску политику, или из уверења, да је настало моменат, да се на згодан начин излучи један фактор, који може бити важан у евентуалној општој конфлаграцији, — то су питања, која не спадају у оквир и задатак ове брошуре.

Мени је било главно да истакнем, да су односи између Немачке и Србије до самога рата били добри, и да Немачка, сама собом, није имала никаквог разлога да се окреће против Србије.

IV

Убиство престолонаследника Фердинанда.

У атентату на аустријског престолонаследника Фердинанда и у његовом убиству играле су улогу три групе: Група националне омладине у Босни, група официра у Београду, и група аустро-угарских политичара.

О трећој групи зна се за сада сразмерно још врло мало, и тешко ће се икада о томе сазнати права и пуна истина. Познато је да је престолонаследник Фердинанд ужасно мрзио Мађаре, и да ту своју мржију није никада крио. Увече у очи самог атентата, он је једној малој групи Босанаца, у којој је био председник босанског сабора г. Др. Димовић, говорио, како Босанци треба у свакој прилици да се обраћају Бечу, а не Пешти, јер ће их Беч увек искрено помоћи. Он је том приликом тако оштрем речима грдио Мађаре, да је поглавар, ќенерал Поћорек, који је слушао тај разговор, одмах после тога пришао групи, са којом је престолонаследник разговарао, и од сваког од њих посебно узео реч, да неће никоме причати о томе шта им је престолонаследник говорио. Др. Д. Димовић је после убиства престолонаследника отишао угарском министру председнику Стевану Тиси, да се код њега заузме за српски живаљ у Босни и Херцеговини, који је тим поводом гоњен. Димовић је том приликом почeo с гнушањем говорити о атентату, али га је граф Тиса пресекао са речима: „Der liebe Herrgott hat es so gewollt, und dem lieben Herrgott müssen wir für alles dankbar sein“.

У осталом, учешће и значај овога фактора у атентату и спремању за атентат не улази у задатак, који сам ја себи поставио овом брошуром.

О првој групи, о омладини у Босни, било је говора напред. Тамо је показано, без обзира на личности, какве су биле прилике и психолошки моменти, који су створили могућност, да се образује група младих људи, који су се решили да изврше атентат. Како су ти људи извршили своју намеру, то је довољно познато, и то је питање техничке природе, које је такође ван муга задатка.

Моја је намера да овде прикажем рад друге групе, која је имала учешћа у атентату, групе српских официра. О томе раду је у јавности на страни до сада најмање познато, и у приказивању тога рада до сада се у свима, и званичним и незваничним списима, највише грешило.

Да се људи, који су сачињавали ту групу боље познаду, потребно је поћи нешто даље у натраг у приказивању догађаја.

Услед борбе краља Милана против радикалне странке, против увођења слободоумних и демократских установа у држави, и против руске оријентације у спољњој политици, било је у народу у Србији велико незадовољство. После одласка краља Милана из Србије то незадовољство није ни уклоњено ни смањено. Напротив, женидба краља Александра бившом дворском дамом своје матере, женом сумњиве прошлости и старијом од њега (1900 год.), још је појачала то незадовољство, особито у официрском кору. Поводом неприличне краљеве женидбе почели су се неки официри договарати, како да уклоне зло, у које је земља запала због малоумнота и некарактерности њенога владаоца. Све што се после женидбе краљеве дешавало, давало је и сувише хране, да се мисао о ослобођењу од рђавог владаоца развије и да сазри.

Оно што се у двору последњих година радило и оно што је из двора чињено, са разлогом се

сматрало за државну и националну страмоту. Велики скандали избијали су сваки час на јавност, и Србија и српски народ били су само по тим скандалима познати и чувени. У унутрашњој политици завођена је на мање реакција, и слободоумни су људи гоњени. Промене, не само личности и министарства, него и целога система, вршene су непрестано; из експериментисања се није излазило. Финансије су биле у бедном стању, чиновници и официри нису месецима добијали плату.

После женидбе краљеве све су ствари пошли у сваком погледу још на горе. Промене су биле на дневном реду, а скандали исто тако. Лажан порођај краљичин и раскалашно изазивачко понашање њезине браће, још је више раздражило свет, а особито официре.

Све је ово учинило, да официри (њих око 80) и неколико грађана образују заверу, са задатком, да убију краља, краљицу и њезину браћу. Међу завереницима су главни контингенат чинили млађи официри, које је у заверу увео искрен патриотизам. Они су видели, да земља и народ под управом једног рђавог и несавесног владаоца пропадају и да се срамоте, они су стекли уверење, да је Србија своје задатке и идеале због рђаве управе у земљи занемарила, да су они потиснути и напуштени. Дубоко уверење да треба спасавати државу и народ повело је те људе у злочин, за који су они мислили да је оправдан патриотском дужношћу.

По себи се разуме да нису *сви* завереници против краља Александра имали само идеалне и патриотске циљеве. Било је у мотивима, који су ону групу људи сакупили и определили, врло великих нианса и помешаних утицаја и покретних сила, од најидеалнијих до личних и врло ниских.

Кад је убијен краљ Александар (1903), завереници су, ради личне одбране и сигурности, а по неки од њих и ради личних интереса и користи, остали као организација, састајали су се често и

уплетали се у питања унутрашње политике, кад и где су мислили да, директно или индиректно, могу бити тангирани њихови интереси. Они међу тим тврде, да су се одмах после убиства краља Александра хтели повући, али да им то нису дали политичари, доказујући, да ново стање, које су они створили, морају они и чувати. На захтев Енглеске, која је, због краљевог убиства, била прекинула дипломатске везе са Србијом, пенсионисани су неки од најистакнутијих завереника. Како су се и иначе прилике у земљи све више сређивале и ново стање стално утврђивало, те је опасност за лични положај завереника била све мања, а јавно је мњење одсудно осуђивало њихово мешање у политику, — организација њихове групе није више била ни целисна ни потребна. Тако су се завереници, као посебна група, све више губили. Године 1906 они су још постојали, али су се све ређе састајали, и као група и целина, нису скоро ништа предузимали.

На дан прогласа анексије Босне и Херцеговине у вече (1908) позвао је ондашњи министар иностраних дела, покојни Др. Милован Миловановић, у министарство неколико активних и бивших министара (Г. Г. Н. Пашића, Љуб. Стојановића, Љуб. Јовановића, и т. д.), затим председника београдске општине г. В. Вуловића и неколико нас грађана, да се договоримо о раду и утицању на јавно мњење, живом речју и преко новина, да би се публика у престоници, која је због прогласа анексије била силно узбуђена, задржала у границама разумних поступака, и како би умеренији елементи добили у јавном мњењу пресудни утицај. На тој конференцији је, међу осталим, решено, да председник општине сазове за сутра дан пре подне у општину једну ширу конференцију београдских грађана, која ће организовати протестни митинг против анексије.

Сутра дан било је у општини на тој конференцији нас двадесетак грађана, и ту је организован рад за велики митинг, који је идућег дана и одр-

жан. У току разговора, предложио је ту књижевник Бранислав Нушић, да се оснује друштво „Народна Одбрана“, које ће штитити и пропагирати наше националне интересе у анектираним провинцијама. Тај предлог прихваћен је једногласно, и тако је основана „Народна Одбрана“. Ускоро после тога изведена је њена организација. Њен рад је одмах почeo, и састојао се у главном у прибирању података о стању и приликама у Аустро-Угарској, а особито у обавештавању народа у Србији, путем јавних предавања, о идеалима, задатцима и дужностима Србијним и српског народа.

После анексионе кризе (1908/9) престао је, услед прогласа уставности у Турској, сваки пропагандистички рад од стране Србије у Старој Србији и Македонији. Како је међутим било извештаваја да су Бугари и после тога наставили своју пропагандистичку акцију у Македонији, неколико официра-завереника са неколицином грађана учине влади предлог, да се поново почне пропаганда и револуциони рад у турским областима. Кад је влада тај њихов предлог одбила, они онда оснују 1911 године тајну револуциону организацију „Уједињење или Смрт“ са задатком, да ради на револуционој пропаганди у Турској. Организација је убрзо имала око 300 чланова, већином официра, међу којима су главни контингенат чинили бивши завереници.

Међутим је приликом оснивања те организације дошло до сукоба и расцела међу бившим завереницима. Познавајући главног организатора новога друштва, ѡенералштабног потпуковника Драгутина Димитријевића, као човека немирног духа и великих амбиција, а његове главне помагаче, особито капетана Војислава Танкосића, као људе готове на све, неки од бивших завереника одбили су да уђу у нову организацију, са мотивацијом, да је експерименат са убиством краља Александра био потребан, али да нема смисла стално радити

у том правцу и улазити у нове експерименте и авантуре, које могу само шкодити држави. Због тога је дошло до оштргог сукоба између Димитријевића и неких завереника, и они су од тада постали крвни непријатељи.

Тако су од тога доба напоредо радиле две националне организације: Народна Одбрана и Уједињење или Смрт.

Народна Одбрана је била јавно друштво и њен је рад у главном био јаван. Главна акција Народне Одbrane састојала се у прикупљању података, обавештавању народа и спремању духова за догађаје, који су се наслућивали. Ја сам и сам често путовао по Србији као изасланик Народне Одbrane и држао многа предавања о потреби рада и спремања. У целом том раду није било апсолутно ничега од свега онога што је званична Аустро-Угарска приписивала Народној Одбрани. Пред сам почетак светског рата путовао сам са ондашњим председником Народне Одbrane, покојним ћенералом Божом Јанковићем, у Скопље, ради организације Народне Одbrane. Путем смо много разговарали о националном раду и његовој организацији. Ђенерал Јанковић био је консервативац и далеко од сваке помисли ма каквог насиљног и револуционог рада. И остали чланови Народне Одbrane, готово без изузетка, стајали су на истом том становишту. Народна Одбрана није дакле била револуционарна организација, како су то меродавни фактори у Аустро-Угарској замишљали, и њезин рад није био онаки, каквим су га они представљали.

Организација Уједињење или Смрт (названа Црна рука) кренула је одмах од почетка другим правцем. Пре свега, то је била тајна организација и основана у чисто револуционом смеру. Затим, у њој је од самог почетка главну реч водио човек, који је био створен за револуционара. Као капетан, Драг. Димитријевић је био један од главних организатора

завере против краља Александра и душа све заверничке акције после краљевог убиства. Даровит и спреман, поштен, убедљив говорник, искрен патриота и лично храбар, пун амбиције, силне снаге и воље за рад, Димитријевић је имао необичан утицај на своју околину, особито на своје другове и млађе официре, који су, по душевним и карактерним особинама, махом стајали ниже од њега. Димитријевић је имао својства која фасцинирају људе. Његови су разлози увек били снажни и убедљиви, он је и најкрупније ствари знао да представи као ситнице, и најопаснија предузећа као невина и безазлена. Уз то је био одличан организатор у сваком погледу. Он је увек све држао у својој руци, а и најинтимнији његови пријатељи знали су увек само оно, што се њих директно тицало.

Али је Димитријевић био и необично уображен и доста афектиран. Силно амбициозан, он је волео тајни рад, али је волео да се зна, да он то ради и да све држи у својој руци. Представа о могућности и о границама одговорности и власти код њега није постојала. Он није имао јасну представу о државном животу и његовим потребама. Он је увек видео само свој циљ пред очима и ишао је право њему, без обзира и без скрупула. Он је волео авантуре и опасности и тајне скупове и мистериозни рад. Докле су ишли његове интимне амбиције, тешко је рећи. Његове су политичке концепције биле мутне и нејасне, али је он у извршењу онога што је наумио, био необично прецизан.

Димитријевић је био уверен, да су његови погледи на све ствари и догађаје и прилике тачни, и мислио је да његови назори и његов рад имају монопол патриотизма. Због тога у његовим очима онај, који се с њиме није слагао, није могао бити ни поштен, ни паметан, ни патриота. Он је без сумње све то био, али је то тешко другима признавао, сем онима, који су га слушали. А он је хтео да смишља, да организује и да заповеда, а други да слушају и без поговора да извршују све његове наредбе.

Немиран дух, пун воље за авантуре, Димитријевић је у свом веку спремао и организовао неколико завера и атентата: Он је био један од главних организатора завере против краља Александра (1903), у лето 1911 године слao је човека да убије аустријског цара или престолонаследника, уговорио је у фебруару 1914 године са бугарским тајним револуцијоним комитетом, да се убије бугарски краљ Фердинанд, прихватио је и организовао је атентат на аустријског престолонаследника 1914 године, слao је човека са Крфа 1916 године да убије грчког краља Константина, а идуће године је покушавао да ухвати везе са непијатељем, и, како изгледа, организовао атентат на ондашњег престолонаследника Александра. Том приликом је осуђен на смрт и стрељан на солунском фронту, у јуну 1917 године.

Главни помагач и извршилац воље и наредаба Димитријевића био је Воја Танкосић. Ситан и веома слаб, Танкосић је био у приватном опћењу тих, миран и питом, изгледао је повучен и чак стидљив, а био је сирова и сурова, необуздана и недисциплинована природа. Његова је интелигенција била мала, његова природа проста и без компликација и нианса. Као млад потпоручик Танкосић је учествовао у завери против краља Александра, и он је командовао стрељање обојице краљичине браће. После тога Танкосић је дugo четовао по Македонији и о његовој дивљачкој строгости према својим четницима, о његовом јунаштву, личној храбrosti и присебности, причала су се чуда. Иначе је Танкосић био без сумње поштен човек и искрен патриот, и уверење, да врши патријотску дужност, правдали су у његовим очима многи грозни поступак његов. Танкосић је погинуо у борби против Аустрије 1915 године.

Димитријевић и Танкосић су у лето 1911 године покушали да изврше убиство аустријског цара или престолонаследника.

У пролеће те године дошао је ондашњем команданту жандармерије у Београду, мајору Чеди Поповићу, Жива Јовановић, прозван Лала, Србин из Баната. Јовановић је био дуже времена четник у Македонији и борио се храбро у чети Танкосићевој. У то доба био је туберколозан у највећем степену. Било је јасно да су његови дани изброжани. Он је рекао Поповићу, да види да ће умрети, па хоће, кад већ мора умрети, да изврши какво крупно дело. После неколико месеца дошао је Танкосић Поповићу и рекао му је, да се брине за Јовановића, јер је он отишао у Беч да убије аустријског цара или престолонаследника, није се отуда вратио, а чује се да је тамо ухваћен и убијен. Јовановић се заиста није више вратио, и о њему се после није никада ништа позитивно сазнalo.

У доба првог балканског рата (1912) организација Уједињење или Смрт играла је већ доста велику улогу. После тога рата, углед војске и особито официра био се знатно дигао, и њихов утицај на државне послове постао је доста велик. Услед великог самопоуздања, које је због великих успеха захватило официрски кор, и услед неразумевања у политици, официри, особито чланови Уједињења или Смрт, су устали против владе, што је она била вољна да чини уступке у Македонији, да би избегла сукоб са Бугарском. Онда је већ због тога дошло до велике затегнутости између владе и друштва Уједињење или Смрт. Међутим изненадни нападај Бугара скинуо је то читање са дневног реда. Али су успеси у другом балканском рату још више дигли самопоуздање и углед, и појачали утицај официрског кора.

Одмах после рата почела су у областима, које је Србија добила у Букурешком миру, трвења и сукоби између војске и полиције, која је тамо заиста била рђава. У новим областима није био примењен Устав Србије, нити су сви србијан-

ски закони тамо важили. Нередовно стање изазивало је стално злоупотребе и сукобе. Особито је озбиљан био сукоб, што га је командант дивизије у Битољу имао са окружним начелником, због питања, ко је претставник државе, да ли командант дивизије или окружни начелник.

Због тих сукоба између војске и полиције, који су тамо бивали све чешћи и све озбиљнији, издана је у почетку 1914. године Уредба о управи у новим областима. Та Уредба изазвала је праву буру међу официрима, особито због тога, што је у њој дата грађанским властима предност према војним. Официри су држали тим поводом састанке, на којима су решавали шта да раде, и на послетку су поднели колективну претставку, у којој су тражили да се Уредба повуче. Због свега тога дошло је у један мах и до министарске кризе. Цела је ствар наравно диригована из Београда, од Уједињења или Смрт, управо од пуковника Димитријевића. Он је у један мах, кад је криза била у кулминацији, поручио својим пријатељима, да једнога дана смене све полициске чиновнике у новим областима и да их замене официрима. То је имало да значи у неку руку оцепљење нових области од Србије. Али то није извршено, јер су се начелник штаба нових области М. Лазаревић и Д. Глишић, командант подофицирске школе у Скопљу (иначе обојица чланови Уједињења или Смрт) томе одлучно противили. У то се у целу ту аферу умешао, како изгледа, руски посланик Хартвиг, и тако је ствар била решена тиме, што је Уредба повучена.

У исто то доба (фебруара 1914. год.) начинио је Димитријевић са једним тајним бугарским револуционим комитетом план и уговор за убиство бугарског краља Фердинанда. Али бугарски комитет, није ми познато зашто, није приступио извршењу тога плана и уговора.

После састанка немачког цара Виљема II и аустријског престолонаследника Фердинанда у Ко-

нопишту, добио је пуковник Д. Димитријевић, који је у то доба био шеф обавештајног одсека у главном ќенералштабу, поверљив извештај од руског ќенералштаба, да је руска влада добила сигурна обавештења о томе, да је у Конопишту цар Виљем дао пристанак на план аустријског престолонаследника да Аустро-Угарска нападне и покори Србију, и да му је обећао за то своју помоћ и потпору. Извештаји, који су после тога стизали Димитријевићу, уверавали су га у тачност података руског ќенералштаба. У српској су се публици у то доба о решењима донетим на састанку у Конопишту, разносили узбудљиви и фантастични гласови, те је завладала силна нервоза и ваздух је био пун електричног тока. Кад су маневри аустро-угарске војске одређени у Босни, и кад је јављено, да ће престолонаследник Фердинанд због тога доћи у Сарајево, Димитријевић је био уверен, да ће Аустро-Угарска извршити напад на Србију. Он је после дужег размишљања, — тако је он сам причао у априлу 1915. године, — дошао до закључка, да се напад на Србију и рат у опште може спречити само тако, ако се убије престолонаследник Фердинанд, кога је у то доба готово цело српско јавно мињење сматрало за највећег непријатеља Србије и српског народа, и за главног покретача сваке акције против њих.

Баш у то доба саопштио је Димитријевићу Танкосићу, да су се њему јавила два младића из Босне, и саопштили му, да су они дошли у име једне групе омладинаца, која је решила да убије престолонаследника Фердинанда приликом његовог доласка у Сарајево. Они су тражили савета и упутства.

Димитријевић је одмах прихватио и одобрио ту намеру, и рекао је Танкосићу, да поучи ова два младића у руковању оружјем. То је учињено у току од десетак дана. Они су после тога отишли, и по плану, који је начинио у Сарајеву учитељ Данило Илић, атентат је извршен.

Димитријевић и Танкосић нису међутим о свему томе никоме ништа говорили, нити су мешта о томе никоме саопштавали. Тек 15 јуна сазвао је Димитријевић седницу главног одбора организације Уједињење или Смрт, и саопштио је, да су он и Танкосић послали у Босну људе, да убију престолонаследника Фердинанда, и навео је разлоге који су га руководили да то учини. Као најважнији разлог је наводио факт, да престолонаследник Фердинанд хоће да изазове рат, и да ће његовим уклањањем рат бити спречен.

Готово сви чланови одбора устали су против извршења ове намере, и поводом тога отворила се дуга и веома жива дебата. На послетку, на наваљивање другова, Димитријевић пристане, да опозове све и да јави у Сарајево, да се атентат не изврши. Изгледа да је он у томе правцу заиста нешто и покушао, али је или било већ доцкан, или га атентатори у Сарајеву нису хтели послушати. Ствари су пошли својим судбоносним током.

V.

Ултиматум.

Аустро-Угарска монархија била је од почетка XX века у веома тешком положају. Национална идеја захватала је све више и више и најшире слојеве разних народа хабсбуршке царевине. На све стране се осећао све снажнији покрет у томе правцу. Али је најачи и најопаснији за монархију био покрет Срба и Хрвата. Последњих година XIX века било је изведено измирење Срба и Хрвата, а ускоро после тога образована је заједничка политичка странка (српско-хрватска коалиција), која је водила одлучно националну борбу српско-хрватског народа у Аустро-Угарској.

Почетак рада и борбе српско-хрватске коалиције поклапао се у времену са великим променама, које су настале у Србији доласком на престо нове династије, када су велика национална питања опет постављена на дневни ред, и када се почело отворено писати и говорити не само о духовном и културном, него и о политичком уједињењу свих Срба и Хрвата.

Акција у томе правцу вођена је са много галаме и са доста театралне позе, и ишла је, наравно особито код омладине, све више у лево. Све јасније и све енергичније је постављано питање уједињења, и све јаче су истицане тежне политичких слобода и политичког јединства.

По себи се разуме да је така акција и така ситуација у држави морала обратити пажњу меро-

давних фактора у Аустро-Угарској, и да су се они, због таквог развитка прилика, морали бринути. Та брига морала је бити у тај мањим већа и озбиљнија, што је у то доба почела и регенерација и национални полет и у Србији, и Србија, до скора позната и чувена само по злу и по негативним странама свога државног и народног живота, почела је све више бивати, својим демократским уређењем и животом, привлачна снага за све Србе и Хрвате у хапсбуршкој монархији.

Због тога су аустро-угарски државници предузимали разне мере и против Србије и против Срба и Хрвата у монархији, да сузбију и ослабе ту велику националну акцију. У низу тих мера био је царински рат са Србијом, проглас анексије Босне и Херцеговине, неколико велеиздајничких парница, укидање разних закона и повластица за Србе и Хрвате, гоњење националних јавних радника и т. д. Али су све те мере изазивале, као што је речено, обратно дејство, од онога, што га је требало њиме постићи. Израз незадовољства и раздражења, које је у то доба, због тих мера, владало међу Србима и Хрватима, особито међу омладином, у монархији, били су разни атентати на претставнике власти у Босни и у Хрватској.

Ако су аустро-угарски државници већ и пре балканских ратова имали доста разлога да буду озбиљно забринути за будућност монархије, после балканских ратова опасност од Србије и српско-хрватског народа у монархији морала им је изгледати не само много већа, него и сасвим непосредна.

Противно рачуну, нади и очекивању аустро-угарских државника, Србија је у првом балканском рату показала толико и моралне и материјалне снаге, да је у истој мери, у којој је то изазвало одушевљење код пријатеља, морало изазвати потиштеност и забринутост код њених непријатеља. Нада да ће Бугарска својом победом над Србијом ослободити Аустро-Угарску море, која ју је све

више притискивала, није се остварила, и Србија је из другог балканског рата, који је изазвала Аустро-Угарска, у намери да ослаби Србију, изашла још знатно ојачана и још више увенчана славом.

Колико су аустро-угарски државници већ у тај мањи били решени да униште Србију, уверени да она постаје, својом унутрашњом силом и својом привлачном снагом према Србима и Хрватима у монархији, опасна по живот Аустро-Угарске, — види се по томе, што су они у време рада о миру у Букурешту, били одлучно решени да нападну Србију.

Оно што се у току од године дана после бакурешког мира до предаје ултиматума Србији дешавало у монархији, морало је неминовно утврђивати аустро-угарске државнике у њиховом уверењу, да је уништење Србије услов за живот и опстанак монархије. Врење у држави и нездадовољство међу Србима и Хрватима расло је стално, омладина је водила енергичну агитацију против монархије, и резултати њени почили су се већ осећати и у најширем слојевима и у војсци. И највеће песимисте међу Србима и Хрватима биле су уверене, да ће се српско-хрватско национално питање у политичком правцу повољно решити, и то у најближој будућности, и услед тога су сви, а особито омладина, постали све нестрпљивији у жељи да то буде што пре. Жеља да се Срби и Хрвати уједине са Србијом у једну слободну и независну националну државу, и уверење да ће то бити у скорој будућности, нису се већ ни мало крили.

Аустро-Угарска се у тај мањи налазила заиста у трагичном положају. Хук који је све више отимао мања, није се могао зауставити, мере предузете за сузбијање националне идеје код Срба и Хрвата само су је још више јачале, економске и финансијске прилике у земљи биле су све теже, а Србија је стајала ту уз границу као сила привлачна снага, политичка, национална, економска и државна. Монархија је очевидно била у предстадијуму расула,

Струју, која је то изазвала и подржавала, немогуће је било сузбити или уништити, пустити је да ради и дејствује, како је била почела, значило је чекати извесну пропаст, и то не у далекој будућности. Остао је једини начин да се уклони опасност: уништити Србију као привлачну силу за Србе и Хрвате у монархији. Без тога корена, који је давао живот и снагу националној идеји код њих, она би морала ослабити и закрљавити, а то би једино још могло спasti монархију.

Тај се план добро слагао и са оним интересима монархије, који су излазили из опште европске политичке ситуације. Сви су изгледи били да ће у блиској будућности доћи до конфликта великих сила. У том сукобу за Србију није могло бити сумње да ће бити на страни непријатеља хапсбуршке монархије. Уништити или бар ослабити једног члана непријатељске заједнице, и то члана који се показао као знатан војнички фактор, било је такође и практично и мудро.

Требало је само наћи згодан мотив и изговор за акцију у том правцу. Тај мотив није било лако наћи, јер је требало да он буде јасан и прихватљив и за европску публику и за јавно мњење у самој монархији. Сем тога, Србија не само да није хтела да дaje повода за конфликт, него није никако хтела ни да прихвати рукавицу, коју јој је Аустро-Угарска у току од године дана, после букурешког мира до почетка светског рата, неколико пута, у облику ултиматума, бацала.

На послетку се аустро-угарским државницима указала згодна прилика да остваре своју намеру, кад је убијен аустро-угарски престолонаследник Фердинанд. По званичном извештају аустро-угарских истражних власти није се могла доказати никаква веза званичних претставника Србије са атентатом, чак је српски посланик у Бечу г. Ј. Јовановић, званично обратио пажњу аустро-угарској влади на неколико дана пред атентата, да се у Сарајеву престолонаследнику може дододити каква непријатност,

Званична Србија се није дакле никако могла окривити за убиство престолонаследника.

Али је било других сретних околности за аустро-угарске државнике: атентатори су били, и ако аустро-угарски поданици, Срби, и могла се утврдити њихова веза са извесним официрима у Србији. Сем тога, аустро-угарски државници су могли са разлогом претпоставити, да је мотив за напад на Србију, који јој је дало убиство престолонаследника Фердинанда, необично згодан и повољан за Аустро-Угарску, а врло незгодан и неповољан са Србију. Било је сасвим оправдано претпоставити, да се ни Русија ни Енглеска, које су као заштитнице Србије могле доћи у обзир, неће енергично заложити за Србију, кад се против ње предузму мере, да се казни за убиство једног члана владаљачког дома. Још је у свежој успомени био факт, да је Енглеска, због убиства краља Александра, прекинула дипломатске везе са Србијом, а за Русију се и иначе знало како је осетљива у династичким стварима. Стога су аустро-угарски државници мислили, да је убиство престолонаследника Фердинанда необично повољна прилика, да се од њега начини питање, на коме ће уништити или понизити Србију. Рат због тога могао је бити добро примљен и у самој монархији, где је у осталом јавно мњење већ годинама систематски дражено против Србије.

У овом другом случају аустро-угарски државници су добро рачунали. Становништво хапсбуршке монархије примило је одушевљено рат против Србије, чак и један део онога становништва, за које се то не би могло претпоставити.

Али у питању држања Русије и Енглеске аустро-угарски државници су се преварили. Друге су биле прилике 1914 год., него десет година пре тога. Сада су били у вези са уништењем или ослабљењем Србије животни интереси великих сила, и као што је с једне стране Аустро-Угарска стала на становиште морала само ради изговора, а у ствари је хтела да уништи Србију због својих интереса,

тако су силе споразума одбиле да дискутују о моралној страни питања, и стале су на политичко становиште, јер нису, наравно из својих интереса, смели дозволити да се уништи Србија.

У Србији се међутим није веровало да ће Аустро-Угарска пошто-пото хтети заратити на Србију, јер се могло претпоставити, да ће то изазвати велике кризе. Народна Скупштина је у тај мах била распуштена и изборна борба у земљи била је у јеку. Кад је предан ултиматум председник министарског савета г. Н. Пашић налазио се у изборној агитацији у источној Србији, а шеф штаба врховне команде, војвода Путник, био је у Аустро-Угарској. Српски посланик у Бечу г. Јован Јовановић истицао је истину у својим извештајима, после убиства престолонаследника Фердинанда, да се у Аустро-Угарској спрема озбиљна акција против Србије, али српски државници нису, изгледа, то озбиљно узимали. Они су били решени да испуне све захтеве Аустро-Угарске, који не тангирају независност државе, а у колико би Аустро-Угарска поставила и такве захтеве, они су били уверени, да ће се за оправдано становиште Србијино енергично заузети сile споразума, а да Аустро-Угарска неће хтети ризиковати, због својих захтева према Србији, велике конфликте и европски рат. Особито су у Србији били уверени да то неће хтети Немачка.

Међутим, кад је предат ултиматум, у Србији се осетила озбиљност и тежина ситуације. Али је ипак било наде, да ће се сукоб избеги. Одговор г. Пашића на ултиматум био је дело ретке политичке мудрости. У њему се ишло до крајњих граница попустљивости, избегнуто је и извађено из ултиматума микроскопски само оно, на што ни једна држава, ако хоће да буде независна, не би могла пристати.

У једном моменту, кад је криза ушла у сасвим критичну фазу, и кад је било јасно, да Аустро-Угарска хоће да уништи Србију, и да се у раду на извршењу те своје намере не боји и да изазове општи конфликт, — са српске се стране отишло још даље, и

преко крајњих граница попустљивости. Када је 27 јула у вече српски отправници послова у Риму г. Љуб. Михаиловић, дошао талијанском министру, иностраних дела г. Сан Ђулијану, овај га је питао, зашто Србија, да би се избегао рат, није примила цео ултиматум, као што је то Аустро-Угарска захтевала. Г. Михаиловић је одговорио, да је Србији пре свега потребно да добије гарантије за њену независност, и додао је, да је он уверен, да ће српска влада примити цео ултиматум, ако велике сile успеју да добију потребна обавештења од Аустро-Угарске, да ће независност Србије бити загарантована. Сан Ђулијано је онда хитно позвао себи енглеског посланика, и саопштио му је изјаву г. Михаиловића. Сан Ђулијано и енглески посланик имали су у тај мах још пуно наде да ће се на основу изјаве г. Михаиловића моћи сачувати европски мир. Али је то била празна нада, јер је Аустро-Угарска хтела да уништи Србију, и 29 је г. Сан Ђулијано рекао са резигнацијом г. Михаиловићу: Не може се учinitи ништа, Немачка хоће рат.

Како су аустро-угарски државници још и при објави рата Србији били у незгодном положају ради мотивације за рат, види се по томе, што је гроф Берхтолд, у својој депеши аустро-угарском посланику у Петрограду од 28 јула, мотивисао објаву рата Србији тиме, што су „јуче од српске стране против нас отворена непријатељства на угарској граници.“

После свега овога, што је овде изнето и приказано, и после свега онога, што се и иначе зна о почетцима светског рата, не може се говорити о томе, да је Србија изазвала светски рат, као што то још увек чине многи, чак и озбиљни писци. Србија је била у два маха, непосредно пред светски рат, центар кризе (за време питања о анексији и за време балканских ратова), па није ни једном могла изазвати општи конфликт, јер га нису хтели други фактори, од којих је изазивање тога конфликта више

зависило него од Србије. Кад је код тих фактора сазрело уверење, да се противности између великих сила могу решити само ратом, дошло је до рата, и против искрене воље Србијине да га избегне.

У осталом, кад је говор о кривцу за светски рат, може се расправљати само о питању, ко је дао *половод* за рат, и ко га је *непосредно* изазвао. За *узроке* рата не могу бити одговорни појединци, па ма на како високим положајима они били. Узроци светског рата су дубоки, дуги, далеки и врло кон-*ликовани*: политички и економски антагонизам великих сила и сукоб њихових интереса, силан напон Немачке и страх Енглеске од тога напона, разна колонијална питања, слабост Турске и Аустро-Угарске и њихов напор да се одржи, животна снага малих народа и њихова тежња за ослобођењем и уједињењем, које је могло бити изведено само на рачун Турске и Аустро-Угарске, — све то изазивало је последњих година спорадичне кризе, које су увек претиле да ће се изврхи у општи конфликт. А тај општи конфликт се већ доста давно спремао и осећао. За *узроке*, који су изазвали светски рат нема и не може бити кривца: кривац је сам историски развитак европских држава, који је дотле довео.

Може бити питање само о томе, ко је непосредно изазвао рат. Али то питање не спада у задатак ове брошуре.

